

Ruchy miejskie i ich wpływ na rozwój idei społeczeństwa obywatelskiego. Przyczynek do problemu

ANDRZEJ WOJTASZAK

DR HAB. PROF. US

Uniwersytet Szczeciński, Instytut Politologii i Europeistyki
e-mail: nadwojt(at)wp.pl

Słowa kluczowe ruchy miejskie, społeczeństwo obywatelskie, partycypacja społeczna, wybory samorządowe

Abstrakt Problem kształtowania społeczeństwa obywatelskiego dotyczy wielu obszarów życia. Bardzo istotną przestrzenią, w której aktywność ta jest szczególnie widoczna są miasta. Pojawienie się ruchów miejskich związane jest z chęcią partycypacji obywatelskiej, wpływania na kształt własnego otoczenia zarówno pod względem urbanistycznym, jak i społeczno-politycznym. Ruchy miejskie stały aktorem życia społecznego, w wielu przypadkach stają się także aktorami życia politycznego. Głos poparcia dla prezydentów czy burmistrzów miast często decyduje o ich wyborze. W Polsce ruchy miejskie organizują kongresy, tworzą „tezy miejskie” czy organizują wspólne zaplecze (Porozumienie Ruchów Miejskich), startując w wyborach samorządowych. Są ważnym elementem sceny politycznej.

Urban movements and their influence on the development of the idea of civil society. Contribute to the problem

Keywords urban movements, civil society, social participation, local government elections

Abstract The problem of shaping civil society affects many areas of life. Very important space in which this activity is particularly visible are the cities. The emergence of urban movements is connected with the desire to participate in civic life, to influence the shape of one's own environment both in terms of urban and socio-political. Urban movements have become actors of social life in many cases becoming actors of political life. The voice of support for mayors or city mayors often determines their choice. In Poland, the place of events organizes congresses, creates “urban theses” or organizes common facilities (The Urban Movement Agreement), starting in the local elections. They are an important part of the political scene.

Rola aktywności społecznej a ruchy miejskie

Procesy związane z kształtowaniem społeczeństwa obywatelskiego przebiegają na różnych poziomach rozwoju demokracji obywatelskiej. Nieodzownym jej elementem jest samorealizujący się człowiek, który ma poczucie własnej odrębności, akceptuje i jest akceptowany przez swoje otoczenie.

Ważnym czynnikiem dla stworzenia warunków rozwoju człowieka jest jego aktywizacja w przestrzeni funkcjonalnej, poprzez umożliwienie mu prawa do inicjatyw o różnorodnym charakterze. Inicjatywy takie rodzą i rozwijają się w małych społecznościach lokalnych. Ważnym argumentem jest również, tworzenie przez państwo, ram prawnych do tego rodzaju działalności.

Hannah Arendt, zastanawiając się nad ludzką aktywnością, podzieliła ją na trzy sfery: pracę, wytwarzanie i działanie, uznając działanie za najwyższy poziom ludzkiej aktywności (2000, s. 7). „Działanie jako takie stanowi wyłącznie prerogatywę istoty ludzkiej. Tylko ono jest stale zależne od obecności innych ludzi” (Arendt, 2000, s. 56; Brzechczyn, s. 92–96). Działanie jest więc atrybutem wolności, sposobem spełnienia własnych potrzeb. Sfera ta może być realizowana w społeczeństwie obywatelskim. Społeczeństwo obywatelskie to: „społeczeństwo, w którym zespół instytucji oraz różnego typu dobrowolnych spontanicznych organizacji, związków i stowarzyszeń jest podstawą samodzielnego, wolnego od ingerencji państwa rozwoju obywateli, a zarazem stanowi wyraz ich własnej aktywności, aktywności i potrzeb” (Antoszewski, Herbut, 2003, s. 414).

Z kolei Benjamin Barber zwraca uwagę na to, że „aby przygotować dzisiaj grunt pod demokrację (...) trzeba przede wszystkim odrodzić obywatela, który będzie się domagał demokracji, a to oznacza stworzenie podstaw społeczeństwa obywatelskiego i kultury obywatelskiej” (2000, s. 357).

Przedmiotem analiz w prezentowanym artykule są procesy związane z próbami przywrócenia demokracji bezpośredniej w przestrzeni miast. Towarzyszą temu zjawiska działania oddolne, często prowadzące do powstania zorganizowanych grup społecznych – ruchów miejskich. Preferowana w demokracji liberalnej koncepcja demokracji przedstawicielskiej w wielu przypadkach okazywała się mało skuteczna wobec oczekiwań społecznych.

Wielkie znaczenie dla zahamowania aktywności mieszkańców i ich możliwość wpływania na rozwój miast miały następstwa globalizacji oraz neoliberalnego rozwoju. Odpowiedzią na te zjawiska były dwa procesy: (re)industrializacji miejskiej demokracji i miejskiego obywatelstwa:

W pierwszym przypadku przełomowym wydaje się etap związany z aktywnością społeczeństw miejskich w drugiej połowie XX wieku. Pojawiają się wówczas nowe kierunki działań, tj. alternatywne uczestnictwo obywateli w życiu publicznym, kreowanie możliwości powstania alternatywnych instytucji oraz świadczenie usług w przestrzeni zaniedbanej przez władzę na różnych jej poziomach. Społeczność miejska poprzez partycypację, zmierza do współdecydowania o własnej przestrzeni życia, powstają inicjatywy obywatelskie. Niestety wkrótce okazało się, że władza stara się doprowadzić do depolityzacji środowisk miejskich, jak również osłabienia demokracji w wymiarze lokalnym (Kowalewski, 2016, s. 117–124).

W drugim przypadku neoliberalna doktryna zarządzania miastem wprowadziła typowe dla liberalizmu elementy, jak rywalizację i rynek konkurencji, czemu towarzyszy prywatyzacja prze-

strzeni miejskiej, prowadząca do konfliktów oraz społecznych wykluczeń. Konsekwencją procesów globalizacyjnych stał się spadek aktywności obywatelskiej zwłaszcza w obszarze partycypacji w politykę lokalną. W społeczności lokalnej powstaje nowy kierunek aktywności – „apolitycznej roszczeniowości”, czyli zamiar rozwiązywania problemów konfliktowych poprzez aktywność polityczną, został zastąpiony udziałem obywateli miast w tzw. budżetach partycypacyjnych. W konsekwencji, następuje powierzenie aktywności politycznej delegowanym przedstawicielom (Harbermas, 2005, s. 383; Kowalewski, 2016, s. 129).

Następnym etapem działania, stał się proces przywracania miasta obywatelom, przez co należy rozumieć coraz silniejsze próby oddziaływania bezpośredniego mieszkańców miast na politykę lokalną.

Bez wątplenia procesy dotyczą także polskich środowisk miejskich. Polacy chętnie porównują nasze największe aglomeracje miejskie do głównych miast w Europie Zachodniej. W przedmowie do książki Justina McGuiyka *Radikalne miasta* (2015), Kuba Snopek podkreśla, że miasta w Polsce (porównując je do miast w Ameryce Łacińskiej) „nadal poszukują swej idealnej formy, tożsamości, eksperymentują ze sposobami zarządzania systemem wewnątrzmięskiej dyskusji czy formami transportu” (2015, s. 9).

Początki powstawania ruchów miejskich związane są z ruchami w miastach Ameryki Południowej. Ruchy te powstawały w środowiskach biedoty, były odpowiedzią na globalizację, obojętność i wykluczenie. Wspomniany już Justian McGuiirk „dostrzega społeczeństwo obywatelskie i partnera do współtworzenia miasta tam, gdzie zwykliśmy widzieć niedouczoną biedotę o silnych więziach plemiennych i słabych kompetencjach obywatelskich [uważa – A.W.], że zamiast traktować mieszkańców jak hołotę, którą trzeba wyedukować i ucywilizować, możemy po prostu wspólnie z nimi budować miasta. Trzeba jedynie stworzyć im uczciwą przestrzeń i pamiętać, że miasto to nie tylko liczby. A radykalne miasta to w istocie te, które o liczbach umieją zapomnieć” (Celiński, 2015).

W przypadku Polski, aktywność obywatelska w przestrzeni lokalnej ma jakby dwa wymiary:

1. Pierwszy wymiar, dotyczy aktywności politycznej i jest wyjątkowo niski, co potwierdza małe zainteresowanie wyborami lokalnymi, szczególnie do rad osiedli (frekwencja wyborcza nie przekraczała 15%, a w wielu przypadkach wahała się w granicach 3,5%–8%).
2. Dużo większe zainteresowanie sprawami „małych ojczyzn” dotyczy obszaru partycypacji obywatelskiej. Aktywność obywatelska jest znacznie wyższa, mieszkańcy chcą wpływać na wygląd swych miast, polepszenie własnych warunków życia i tworzenie specyficznej tożsamości lokalnej.

W przypadku Polski „Diagnoza społeczna” z 2011 roku pokazywała, że:

Polacy nie umieją się organizować i skutecznie działać wspólnie, chyba że chodzi o strajk lub protest – przeciw budowie drogi w sąsiedztwie, urzędzeniu w ich gminie wysypiska cudzych śmieci czy budowie w ich miejscowości hospicjum. Nie umieją, bo się tego nie nauczyli (...). Nie umieją, bo nie działają, a nie działają, bo nie umieją – jest to błędne koło działań dla społeczności (Czapliński, Panek, 2011, s. 283).

Z kolei w „Diagnozie społecznej” z 2015 roku autorzy podkreślają, że „bierność społeczna, niewłączanie się do przedsięwzięć oddolnych i do działań na rzecz innych lub organizacji społecznych, jest w Polsce powszechna” (Czapliński, Panek, 2015, s. 345). Wciąż mamy „jedne z najniższych w Europie wskaźniki uogólnionego zaufania, aktywności obywatelskiej, pracy na rzecz społeczności lokalnej i skłonności do zrzeszania się” (Celiński, 2015).

Znaczenie współczesnych ruchów społecznych dla aktywizacji obywateli

Patrząc na współczesny obraz zmian społecznych, Manuel Castells uważa, że:

ruchy społeczne zawsze były – i nadal są – motorem zmiany społecznej. Zwykle pojawiają się w wyniku kryzysu, który sprawia, że życie codzienne większości ludzi staje się nie do zniesienia. Napędza je głęboka nieufność do instytucji politycznych na czele społeczeństwa. Kiedy pogorszeniu warunków materialnych towarzyszy kryzys legitymizacji władzy, zarządzającej sprawami publicznymi, ludzie przejmują inicjatywę i angażują się w działania zbiorowe poza ustanowionymi kanałami instytucjonalnymi (2013, s. 209).

Dla aktywizacji działań społecznych ważne są dwa czynniki: kryzys społeczny i towarzysząca mu chęć zmiany społecznej.

Z kolei problem ten inaczej przedstawia Alanie Touraine, zarzucający wielu badaczom postrzeganie procesu powstawania ruchów społecznych jedynie przez pryzmat zdolności mobilizacyjnych, a nie przyczyn powstania. Za błędne uważa koncentrowanie się jedynie na procesach systemowych (historycznych, ekonomicznych) i niedostrzeganie roli aktora społecznego (Touraine, 2011, s. 195–196). Paweł Kubicki podkreśla, że: „ruchy społeczne są zatem nie tylko ruchami protestu i oburzenia, są przede wszystkim producentami nowych znaczeń, systemów symbolicznych i wartości będących podstawą dla zmiany kulturowej”. Autor dodaje, że „dotyczy to zwłaszcza polskich ruchów miejskich, których siła i dynamika wynika nie tyle z oporu wobec systemu, co ze zdolności do kreowania i narzucania nowych dyskursów miejskich” (Kubicki, 2015, s. 27).

Czy dzisiejsze ruchy miejskie mają atrybuty ruchów społecznych, czy może bardziej widoczne są, np. ich wyznaczniki kulturowe? Wydaje się, że podstawą do odpowiedzi jest nazwanie wyznaczników ruchów społecznych niezbędnych do ich istnienia, tj. wspólnoty celu działania, dynamiki działań na drodze do realizacji celu, masowości, przestrzeni, spontaniczności, identyfikacji z ruchem (więzi), trwałości (Kantyka, 2011, s. 13–14; Ekstowicz, 2015, s. 49–50; Wojnicka, 2012).

Istotny jest także sposób działania poprzez wykorzystanie najnowszych metod komunikowania, szczególnie internetu. Dla nowych ruchów społecznych równie ważne są: apolityczność, deideologizacja, artykulacja interesów globalnych czy kulturowa przestrzeń aktywności (Kuciński, 2016).

Nowe ruchy społeczne (NRS) pojawiły się w przestrzeni miejskiej. Ich twórcy skupiają się na wielu kwestiach, m.in. nierówności przestrzennej, problemach polityki mieszkaniowej, ochronie środowiska, usługach czy infrastrukturze miast, a także na kreowaniu wyróżników lokalnej tożsamości czy konieczności partycypacji obywatelskiej (Offe, 1995, s. 232; Kowalewski, 2016, s. 232).

Ta nowa koncepcja działania jest odpowiedzią na rodzące się kryzysy w przestrzeni lokalnej, może jednak przyjmować formę działań politycznych, stanowić alternatywę dla istniejących sił politycznych. W ostatnich latach można zaobserwować teoretyczne zbliżenie się cech ruchów miejskich do cech funkcjonowania nowych ruchów społecznych – tabela 1.

Tabela 1. Cechy nowych ruchów społecznych i ruchów miejskich

Cechy nowych ruchów społecznych	Cechy ruchów miejskich
Tworzą antyhierarchiczną sieć, mobilizują małe zdecentralizowane grupy o płynnej strukturze	Poszukiwanie wspólnych ram działania dla protestów miejskich
Silne związki działalności z praktykami życia codziennego, ze stylem życia	Postrzeganie problemów lokalnych z różnej perspektywy (także globalnej)
Używanie nowych technik komunikowania w celu kreowania własnej tożsamości	Mobilizacja mieszkańców miast w rozwiązywanie różnych, często epizodycznych problemów
Wykorzystywanie niekonwencjonalnych, spontanicznych działań	Odwoływanie się do tradycyjnych, konwencjonalnych form protestu
Poszerzania pola własnej aktywności i obszaru działań	

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Kowalewski (2016, s. 180).

Katalog cech pozwala na wykazanie różnic i podobieństw pomiędzy NRS a ruchami miejskimi (ruchy miejskie są ruchami o charakterze lokalnym), stosując dobór pragmatycznych metod działania. W obrębie ruchów miejskich do przyjęcia są działania „wewnątrz” systemu władz lokalnych. Powód jest oczywisty, kiedy przyjrzymy się sytuacji w latach dziewięćdziesiątych XX wieku w Polsce, to widać gradację sił wpływów we władzach lokalnych, która ograniczała rolę mieszkańców: „najpierw zarząd gminy, następnie radni i burmistrz, wydział finansowy urzędu i kierownicy innych wydziałów tego urzędu. Najbardziej aktywne w forsowaniu swych interesów grupy mieszkańców znajdowały się dopiero na szóstej pozycji” (Wróbel, 1994, s. 85). Taki układ hierarchiczności to nie tylko przypadek Polski. Wymaga on od mieszkańców doboru różnych technik działania dla osiągnięcia zakładanych celów, stąd m.in. pojawienie się ruchów miejskich.

Ruchy miejskie a demokracja miejska (uczestnicząca)

Problem kształtowania się ruchów miejskich związany jest z procesami nazwanymi przez Ire Katznelsona „miejskimi zasiekami”. Autor oddziela dwa obszary aktywności człowieka. Pierwszy związany był z miejscem pracy, a drugi z miejscem zamieszkania. W przypadku tego drugiego nastąpiło wyodrębnienie się „tożsamości etnicznej”. Umożliwiło to, poprzez odpowiednią dystrybucję dóbr w przestrzeni lokalnej, swoistą kontrolę (zarządzanie) konfliktami. Dopiero pojawienie się (w latach sześćdziesiątych XX wieku) migracji Afroamerykanów w trwałych etnicznie środowiskach miejskich (najczęściej w poszukiwaniu lepszych warunków do życia), spowodowa-

ło dekompozycje tych struktur, oddolną rewolucję społeczną. Uruchomiono nowe procesy w myśl hasła „prawa do miasta” (Mergler, Pobłocki, Wudarski, 2013, s. 36).

Proces powstawania ruchów miejskich związany jest z cyklicznie powracającymi kryzysami miejskimi, których następstwem jest społeczna mobilizacja. Oparta na spontanicznym oraz dobrowolnym uczestnictwie i świadomej aktywności (Paleczny, 2010, s. 7).

Co jednoczy ludzi wokół ruchów miejskich? Z pewnością jest to efekt dążenia do dbałości o interes ogółu, ustanowienie autonomii politycznej oraz zachowanie tożsamości kulturowej. Następstwem tych procesów są żądania zmierzające do decentralizacji zarządzania miastami. „Podstawą funkcjonowania ruchów miejskich powinno być rozpoznawanie głównych problemów miasta i tworzenie wspólnych frontów mających im przeciwdziałać” (Ciszewski, 2014, s. 105).

Działanie rodzi alternatywne reakcje. Wzrost popularności ruchów miejskich oraz rysujący się kryzys w miastach spowodowały wprowadzenie dla obywateli rozwiązań na rzecz „praw do miasta”, np. w krajach UE. Ważnym elementem tej polityki stała się tzw. Karta Lipska, dotycząca zrównoważonego rozwoju miast.

Karta Lipska i jej znaczenie

W dniach 24–25 maja 2007 roku odbyło się spotkanie ministrów w sprawie rozwoju miast i spójności terytorialnej UE. W trakcie spotkania zobowiązano się do:

zainicjowania w swoich państwach debaty politycznej na temat włączenia zasad i strategii Karty Lipskiej na rzecz zrównoważonego rozwoju miast europejskich do krajowej, regionalnej i lokalnej polityki rozwoju,

- wykorzystania narzędzia, jakim jest zintegrowany rozwój miejski, oraz wzmocnienia struktur zarządzania niezbędnych dla jego wdrożenia, a w tym celu do utworzenia niezbędnych ram na poziomie krajowym,
- promowania zrównoważonej organizacji terytorialnej opartej na europejskiej policentrycznej strukturze miejskiej (Karta Lipska, 2007, s. 1).

W przedstawionym projekcie zalecano:

1. W większym stopniu wykorzystywać zintegrowane podejście do rozwoju miast.
2. Zwrócić szczególnej uwagi na kryzysowe dzielnice w kontekście miasta jako całości.

Określając kierunki aktywności politycznej i edukacyjnej ministrowie podkreślają w projekcie, że: „Polityka zintegrowanego rozwoju miast może przyczynić się do poprawienia tych czynników, np. poprzez łączenie partnerów, wspieranie sieci i optymalizowanie struktur lokalizacyjnych. Zintegrowany rozwój miast promuje dialog społeczny i międzykulturowy” (Karta Lipska, 2007, s. 6).

Innym ważnym polem reakcji było np. stworzenie tzw. białej księgi transportu. Jednym z elementów strategii stała się idea ekologicznego transportu miejskiego i dojazdu do pracy. Zakładano m.in.

Zastosowanie na szerszą skalę transportu zbiorowego w połączeniu z minimalnymi zobowiązaniami w zakresie usług publicznych pozwoli na zwiększenie zagęszczenia i częstotliwości usług, tym samym podnosząc popularność środków transportu publicznego. Zarządzanie zapotrzebowaniem i zagospodarowanie przestrzenne mogą przyczynić się do ograniczenia ruchu. Tworzenie lepszych warunków do chodzenia na piechotę i jazdy na rowerze powinno stanowić integralną część projektowania miejskiej mobilności i infrastruktury (Biała Księga transportu, 2011, s. 8).

Aktywność ruchów miejskich w Polsce. Powstanie politycznej inicjatywy samorządowej

Pojawienie się spontanicznych organizacji obywatelskich w wielu polskich miastach, spowodowało działania na rzecz centralizacji ruchów miejskich. W maju 2011 roku odbył się I Kongres Ruchów Miejskich (KRM) w Poznaniu w trakcie jego trwania opracowano 9 tez, które przybito na drzwiach ratusza w Poznaniu (niczym reformatorskie tezy Marcina Lutra na drzwiach kościoła w Wittenberdze), ogłoszono jednoznaczne postulaty:

1. Mieszkańcy mają niezbywalne prawo do miasta.
2. Budżet partycypacyjny to tworzenie przez mieszkańców całego budżetu miasta. To nie tylko procedury, ale szeroki ruch społeczny.
3. Zagwarantowanie sprawiedliwości społecznej i przeciwdziałanie ubóstwu i wykluczeniu jest obowiązkiem wspólnoty miejskiej.
4. Rewitalizacja historycznych obszarów podtrzymuje tożsamość miast i jest warunkiem ich rozwoju. Nie może ograniczać się do remontów, musi być zintegrowanym działaniem wypracowanym wraz z mieszkańcami.
5. Dość chaosu! Kultura przestrzeni zagwarantowana ładem prawnym pozwoli na podniesienie jakości życia w mieście.
6. Demokracja to nie tylko wybory. Mieszkańcy mają prawo do realnego, opartego na wzajemnym szacunku, udziału w podejmowaniu decyzji o mieście.
7. Miasta i obszary metropolitalne powinny być zarządzane zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju i przeciwdziałania procesom suburbanizacji.
8. Lokalizowanie instytucji krajowych w różnych miastach sprzyja rozwojowi całego kraju.
9. Polskie miasta i obszary metropolitalne potrzebują wsparcia w integracji systemów transportu: kolejowego, drogowego, publicznego transportu zbiorowego, rowerowego i pieszego dla osiągnięcia celów Białej Księgi o transporcie i Karty Lipskiej (*9 tez miejskich*, 2011; Erbel, 2014, s. 39).

Jakimi drogami podążają ścieżki działań ruchów miejskich? Ruchy miejskie dążąc do zmiany społecznej w miastach mogą stosować trzy sposoby działań, dążąc do oczekiwanych zmian społecznych w mieście – tabela 2.

Tabela 2. Sposoby działania aktorów ruchów miejskich na rzecz zmian społecznych

Sposoby działania	Charakterystyka
Apolityczność	Apolityczny ruch społeczny wpływa na władzę poprzez jej kontrolę, nie wchodzi z nią w żadną reakcję (wpływ „zewnątrzny”). Unikający obecności w swym gronie polityków i urzędników związanych z władzą. Najczęściej o niskiej skuteczności działania
Upolitycznianie	Powstaje w sytuacji przekształcenia się ruchu w społeczny komitet wyborczy lub miejską partię polityczną. Jest to więc udział w walce o władzę w rezultacie czego, po ewentualnym zwycięstwie wyborczym, nastąpiłoby „odgórne” wprowadzenie zmian społecznych
Polityczność	Aktorzy ruchów miejskich obejmują stanowiska urzędników miejskich, kandydują w wyborach istniejących formacji politycznych, w wyborach samorządowych i na prezydentów miast (zmiana „od wewnątrz”). Decydują się na działania wspomagające działania władz

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Łuczak (2014, s. 123–126).

Wybory samorządowe w 2014 roku przyczyniły się do pierwszych prób aktywności politycznej ruchów miejskich. W 11 miastach Polski pojawiły się pod wspólnymi hasłami oraz wspólnym szyldem (Porozumień Ruchów Miejskich – PRM) wystartowali kandydaci i kandydatki do rad miast (i dzielnic w Warszawie) oraz na burmistrzów i prezydentów miast. Do grupy tych organizacji należały: Gdańsk Obywatelski (Gdańsk), Gliwice to my (Gliwice), Ludzie dla Miasta (Gorzów Wielkopolski), Kraków Przeciw Igrzyskom (Kraków), Prawo do Miasta (Poznań), Razem dla Opola (Opole), Samorządni.pl (Płock), RSS Nasze Miasto (Racibórz), Świdnickie Forum Rozwoju (Świdnica), Czas Mieszkańców (Toruń), Miasto jest Nasze (Warszawa) (Erbel, 2014, s. 38).

W przygotowanym manifeście PRM autorzy zapisali: „Jesteśmy mieszkańcami polskich miast. Nie jesteśmy partią, przybudówką partyjną, ani grupą biznesowych interesów. Nasz jedyny interes to interes publiczny. (...) Mówimy »dość« oderwanym od rzeczywistości zawodowym politykom” (Porozumienie Ruchów Miejskich, 2014).

Tabela 3. Poparcie wyborcze dla kandydatów Porozumień Ruchów Miejskich w wyborach samorządowych do rad (gmin) miast (i dzielnic w Warszawie) w 2014 roku

Miejscowość / KWW występujące w ramach PRM	Frekwencja wyborcza w %	Liczba uprawnionych / Liczba wydanych kart	Liczba zgłoszonych kandydatów w wyborach	Głosów oddanych na PRM	Liczba miejsc w radzie
Gdańsk / KKW Gdańsk Obywatelski	40,02	356433/ 142630	46	11043	–
Gliwice / KWW Gliwice to my z Małgorzatą Tkacz-Janik	37,31	146685/ 54723	44	2694	–
Gorzów Wielkopolski / KWW Ludzie dla Miasta	44,19	98202/ 43399	50	7780	7
Kraków / KWW Kraków Przeciw Igrzyskom	41,91	586233/ 245699	64	15403	–
Poznań / KWW Koalicja Prawo do Miasta	38,74	416268/ 161249	74	11513	1

Miejscowość / KWW występujące w ramach PRM	Frekwencja wyborcza w %	Liczba uprawnionych / Liczba wydanych kart	Liczba zgłoszonych kandydatów w wyborach	Głosów oddanych na PRM	Liczba miejsc w radzie
Opole / KWW Razem dla Opola	38,81	95238/ 36965	49	5425	4
Płock / KWW Samorządni dla Płocka PRM	45,89	98957/ 45411	50	1590	–
Racibórz / (RSS Nasze Miasto) KWW Dawida Waclawczyka	38,54	43788/ 16877	23	5849	7
Świdnica / KW Świdnickie Forum Rozwoju	40,86	48117/ 19660	19	2151	2
Toruń / KWW Czas Mieszkańców	39,57	156022/ 61744	40	6656	4
Warszawa / KWW Miasto jest Nasze Dzielnica: Śródmieście	46,95	93684/ 43986	46	5581	4
Dzielnica: Praga-Północ	45,94	142397/ 65420	18	3487	1
Dzielnica: Żoliborz	52,26	38950/ 20356	34	2919	2

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych PKW.

Radnymi zostali (PKW. Wybory Samorządowe 2014):

- w Gorzowie Wielkopolskim (KWW Ludzie dla Miasta): Piotr Zwierzchlewski, Grzegorz Musiałowicz, Zbigniew Jan Syska, Ewa Małgorzata Hornik, Marta Teresa Bednar-Bejnarrowicz, Michał Paweł Szmytkowski, Przemysław Andrzej Granat,
- w Poznaniu (KWW Koalicja Prawo do Miasta): Tomasz Wierzbicki,
- w Opolu (KWW Razem dla Opola): Marcin Michał Ociepa, Barbara Jadwiga Koc-Ogonowska, Justyna Helena Sopla, Krzysztof Andrzej Drynda,
- w Raciborzu (RSS Nasze Miasto): Leon Fiołka, Piotr Paweł Klima, Zuzanna Urszula Tomaszewska, Anna Beata Szukalska, Leszek Edward Szczyński, Marek Antoni Rapnicki, Andrzej Bogdan Rosół,
- w Świdnicy (KW Świdnickie Forum Rozwoju): Marcin Paluszek i Marek Mateusz Marczewski,
- w Toruniu (KWW Czas Mieszkańców): Michał Sławomir Cichowicz, Joanna Izabela Scheuring-Wielgus, Magdalena Olszta-Bloch, Sylwia Karolina Kowalska,
- w Warszawie (KWW Miasto Jest Nasze): Śródmieście: Jan Dawid Śpiewak, Andrzej Kozicki, Michał Andrzej Sas, Ewa Barbara Czerwińska; Żoliborz: Tomasz Michałowski, Konrad Smoczyński, Praga Północ: Magdalena Gugąła.

W przypadku Warszawy znaczna część radnych przestała być członkami Stowarzyszenia Miasto Jest Nasze, wspierając kluby radnych PiS lub PO i prowadząc samodzielną politykę (Czerwińska, Kozicki, Sas oraz Smoczyński). Ze stowarzyszenia odszedł również Jan Śpiewak, który uważał, że powrót stowarzyszenia do realizacji formuły pozarządowej i odejście od twardych działań

politycznych były błędem. Wizja upolitycznienia PRM doprowadziła do podziałów i redefinicji celów oraz sposobów działania ruchów miejskich. Część z nich uznała, że właściwą drogą jest klasyczna forma pozarządowa. Podkreślając, że członkowie partii nie powinni być przyjmowani do ruchów miejskich.

Aktywność ruchów miejskich, a zwłaszcza ich działacze o predyspozycjach politycznych, ma także przeciwników. „Miejski działacz to obecnie zawodowiec. (...) Miejski działacz nigdzie nie pracuje, jego pracą jest działalność miejska. Zaczepienie w fundacji daje jakieś stałe dochody, do tego trafiają się incydentalne wpływy za udział w debacie lub za napisanie artykułu. Ale prawdziwe pieniądze przyjdą dopiero wtedy, gdy zdobędzie się stołek radnego” (Wieszczyk, Wojciechowski, 2014). Ruchy miejskie podjęły także działania wspierające wybranych kandydatów w wyborach na burmistrzów (np. Wadowic – Mateusz Kalinowski) i prezydentów miast (Słupsk – Robert Biedroń, Gorzów Wielkopolski – Jacek Wójcicki). Udzielono również poparcia prezydentowi Poznania Jackowi Jaśkowiakowi.

Partycypacja społeczna

Podobnie jak w Stanach Zjednoczonych w latach sześćdziesiątych XX wieku, dla zażegnania sytuacji grożącym kryzysem społecznym w miastach, podjęto działania związane z partycypacją społeczeństwa w decydowaniu o niektórych obszarach rozwoju infrastruktury miejskiej. Od początku lat dziewięćdziesiątych wprowadzono inicjatywy na rzecz miejskich budżetów partycypacyjnych. Początki takich działań związane były z Porto Alegre w południowej Brazylii (stan Rio Grande do Sul) w 1989 roku, gdzie po raz pierwszy pozwolono obywatelom uczestniczyć w kształtowaniu budżetu partycypacyjnego – demokracja uczestnicząca. „Demokracja uczestnicząca to swego rodzaju kompromis pomiędzy zwolennikami demokracji bezpośredniej i obrońcami demokracji przedstawicielskiej” (Górski, 2007, s. 43). Od początku XXI wieku rozwiązania te wprowadzono również w Europie (np. w Belgii, Danii, Francji, Hiszpanii, Holandii, Niemczech, Portugalii, Szwajcarii, Włoszech, czy Polsce) oraz Afryce czy Azji (Krzewińska, 2014, s. 109).

Budżet obywatelski to ważny krok na drodze do budowania aktywności obywatelskiej. Przeciężni obywatele mogą wyrazić swoją opinię na temat potrzeb dotyczących społeczności lokalnej, do której przynależą. Wiedzą najlepiej, jak rozwiązać nurtujące ich problemy. W ten sposób tworzony jest swoisty kompromis lokalny, rodzą się lokalni liderzy, a w efekcie możemy mówić o powstaniu tożsamości lokalnej. Pozwala to na budowanie pozytywnych reakcji społecznych oraz poczucia odpowiedzialności za wspólne dobro, jakim jest miasto (*Czym jest budżet obywatelski*, 2017).

Nowe kierunki działań ruchów miejskich

Tezy Miejskie

W czasie V Kongresu Ruchów Miejskich w Gorzowie Wielkopolskim w dniu 19 września 2015 roku opracowano 15 tez miejskich, które miały wyznaczyć wspólny „miastopogląd” – tabela 4.

Tabela 4. Tezy ruchów miejskich uchwalone na V KRM w Gorzowie Wielkopolskim w 2015 roku

Lp.	Teza	Charakterystyka
1.	Mieszkańcy i mieszkanki mają niezbywalne prawo do miasta	Jest nim prawo do korzystania z zasobów miasta i prawo do współdecydowania o najważniejszych sprawach miasta oraz mieszkanek i mieszkańców. Tych praw nie można nas pozbawić. Miasto jest dla mieszkańców, bo stanowi środowisko naszego życia, a biznes, władza i polityka winny służyć nam i miastu
2.	Demokracja miejska to dla nas nie tylko wybory, lecz ciągła partycypacja mieszkańców w realnym podejmowaniu decyzji o mieście, oparta na edukacji obywatelskiej	By partycypacyjna demokracja miejska mogła dobrze działać, konieczne jest wypracowanie i wdrożenie potrzebnych narzędzi proceduralnych, takich jak referenda lokalne, inicjatywa uchwałodawcza mieszkańców, panele i sądy obywatelskie, planowanie partycypacyjne, konsultacje społeczne, budżet partycypacyjny i inne
3.	Budżet miasta musi trafnie wyrażać potrzeby i aspiracje mieszkańców, które określają oni w trakcie ciągłego, obywatelskiego dialogu	Obok budżetów partycypacyjnych (zwanych także obywatelskimi) dotyczących niewielkiej części finansów miejskich mieszkańcy powinni mieć znaczący wpływ na decyzje o dużych wydatkach inwestycyjnych oraz długoterminowe plany finansowe miasta
4.	Podstawową powinnością wspólnoty miejskiej jest opieka nad słabszymi jej członkiniami i członkami, zgodna z zasadami społecznej sprawiedliwości	W szczególności: przeciwdziałanie biedzie, wykluczeniu, bezdomności, wspieranie mieszkańców będących w potrzebie z innych powodów, chronienie mniejszości zagrożonych dyskryminacją
5.	Miasto ma wspierać lokalny biznes, który nie zawsze może konkurować z globalnymi korporacjami	Energia gospodarcza mieszkańców, zwłaszcza ta realizująca się w handlu i usługach, sprzyja lokalnej akumulacji kapitału, rozwojowi i zamożności miasta oraz tworzeniu stabilnych więzi gospodarczych
6.	Dość umów śmieciowych – praca finansowana z miejskich środków publicznych powinna być wzorcowa pod względem warunków pracy i płacy	Pozwalają na to klauzule społeczne stosowane w przetargach – ich wdrażanie to obowiązek władz
7.	Miasto ma zapewniać mieszkania dostępne dla najliczniejszej grupy przeciętnie zamożnych mieszkanek i mieszkańców – lokale komunalne oraz lokale w budynkach prywatnych	Polityka mieszkaniowa ma gwarantować mieszkania socjalne najuboższym, obronę praw lokatorek i lokatorów, zaangażowanie miasta w powstawanie dostępnych mieszkań na wynajem i podnoszenie jakości istniejącego zasobu komunalnego. Dość monopolu komercyjnego budownictwa deweloperskiego mieszkań na sprzedaż na kredyt, ograniczającego dostęp do mieszkania dużym grupom ludności
8.	Jakość życia mieszkanek i mieszkańców zależy od zakresu, dostępności i poziomu usług publicznych, które ma zapewnić miasto – często nie sprzyja temu ich prywatyzacja lub komercjalizacja	Usługi publiczne obejmują systemy transportu i inne usługi komunalne, edukację, służbę zdrowia, usługi opiekuńcze, opiekę społeczną, sport masowy i rekreację, kulturę i rozrywkę itp.

Lp.	Teza	Charakterystyka
9.	Rozwój zrównoważony wymaga ochrony środowiska, zwłaszcza środowiska przyrodniczego, którego stan jest istotnym czynnikiem kształtującym warunki życia w mieście	Podstawowymi wyzwaniami dla „miejskiej ekologii” są: hałas, zanieczyszczenie powietrza i wody, emisyjna i marnotrawna energetyka i transport, rabunkowa gospodarka ziemią i wodą, zajmowanie terenów zieleni pod inwestycje, ubytek drzew, nadprodukcja niesortowanych i nieprzetwarzanych odpadów
10.	Transport zrównoważony musi opierać się na wysokiej jakości systemie powszechnie dostępnej komunikacji publicznej oraz ruchu pieszym i rowerowym, zmniejszając rolę transportu samochodowego	Tylko wzmocnienie systemu komunikacji publicznej w integracji z ruchem pieszym i rowerowym tworzy warunki sprawnego przemieszczania się w obrębie miast i obszarów metropolitalnych
11.	Dość chaosu! Ład przestrzenny warunkuje sprawne funkcjonowanie miasta, minimalizując konflikty interesów w przestrzeni, a troska o estetykę przestrzeni sprzyja dobrostanowi i atrakcyjności miasta	Ład przestrzenny nie powstaje w wyniku niezależnych, jednostkowych decyzji inwestycyjnych konkurujących podmiotów biznesowych – przeciwnie, one go degradują na dużą skalę. Jest on efektem kompleksowej, świadomej polityki przestrzennej, miejskiej i krajowej
12.	Rewitalizacja zdegradowanych i historycznych obszarów miejskich to jedno z głównych wyzwań, przed którym stoją polskie miasta. Od sprostania mu zależy ich rozwój i podtrzymanie tożsamości	Jest ona publicznym, zintegrowanym działaniem podejmowanym we współpracy z lokalną społecznością i w jej interesie, mającym kompleksowy charakter, nieograniczonym do remontów, obejmującym wymiar społeczny (nacisk na funkcję mieszkaniową), ekologiczny, gospodarczy i urbanistyczno-architektoniczny
13.	Kultura jest podstawą i źródłem miejskiego sposobu życia	Misją miasta jest uczynienie wartości kultury dostępnymi dla ogółu mieszkanki i mieszkańców, nie tylko elit, także w zakresie przygotowania mieszkanki i mieszkańców do udziału w kulturze przez powszechną edukację. Powszechne uczestnictwo w kulturze czyni nasze życie lepszym, a miasto – atrakcyjnym
14.	Suburbanizacja – żywiołowe rozlewanie się strefy zurbanizowanej daleko poza miasto – to destrukcyjny, patologiczny proces, który należy powstrzymać systemowo	Suburbanizacja niszczy wieś i miasto, łamie zasady zrównoważonego rozwoju, jest sprzeczna z wizjami „miasta zwarte” i „miasta krótkich dróg”. Powoduje znaczne straty środowiskowe, ekonomiczne i społeczne – przez nadmiarową konieczność ciągłego przemieszczania się ludzi po wielkich obszarach oraz przesyłania towarów, transportowania wody, ścieków, opału, energii, odpadów itp.
15.	Potrzebna jest długofalowa dekoncentracja kraju, zwłaszcza instytucji publicznych, sprzyjająca rozwojowi całości tego obszaru	Dekoncentracja polega na lokalizowaniu instytucji krajowych w różnych miastach, poza stolicą, a instytucji regionalnych także poza miastami wojewódzkimi. Ma wymiar społeczny, gospodarczy i kulturalny

Źródło: opracowanie własne na podstawie: (*Tezy miejskie 2015*, 2015).

Wspomniane 15 Tez posłużyło Walnemu Zgromadzeniu Związku Stowarzyszeń KRM (19 maja 2017 roku) do wyrażenia oceny oraz udzielenia ewentualnego dalszego poparcia dla wspomnianych prezydentów miast Słupska, Poznania i Gorzowa Wielkopolskiego.

W dwóch pierwszych przypadkach poparcie podtrzymano. W przypadku prezydenta Gorzowa Wielkopolskiego poparcie wycofano, zarzucając Jackowi Wójcickiemu niezgodność sposobu zarządzania miastem z zapisami Krajowej Polityki Miejskiej (Stanowisko Walnego Zgromadzenia, 2017).

Czy państwo może partycypować budowę społeczeństwa obywatelskiego i zwiększyć aktywność obywateli miast? Wydaje się, że nawet powinno proponować rozwiązania: społeczeństwo obywatelskie powstaje jednak poprzez działania oddolne, wynikające z oczekiwań społecznych. Państwo może wspierać inicjatywy społeczne, powinno wspierać społeczne działanie. Droga do tego może być polityka miejska. Działania na rzecz spójnej polityki rozwoju miast podjął np. w ostatnim miesiącu sprawowania władzy rząd Ewy Kopacz. Ważnym dokumentem był przyjęta w październiku 2015 roku „Krajowa Polityka Miejska 2023”. W założeniu władz, cele polityki miejskiej powinny polegać na:

1. Tworzeniu odpowiednich warunków do zarządzania obszarem miejskim (szczególnie dotyczy to obszarów metropolitalnych).
2. Popieraniu koncepcji zrównoważonego rozwój ośrodków miejskich.
3. Rewitalizacji zdegradowanych społecznie, ekonomicznie i fizycznie obszarów miejskich.
4. Stwarzaniu warunków do konkurencyjności miast, gwarantującej ich rozwój.
5. Wspieraniu rozwoju subregionalnych ośrodków miejskich, poprzez wzmacnianie ich działań w obszarach polityki regionalnej oraz zwracanie uwagi na ich funkcje i kondycję ekonomiczną (Krajowa Polityka Miejska 2023, 2015, s. 12).

Być może należy również uchwalić uniwersalne „prawo do miasta”. Mogłoby to stanowić podstawę do stworzenia sieci miast, które stanowiłyby bazę dla cywilizacyjnego rozwoju kraju. Szczególnie dotyczyć to powinno miast powyżej 100 tys. mieszkańców lub mających większą rolę w środowisku lokalnym (Matyja, 2016, s. 4). Należy także pamiętać o tym, że obywatele powinni partycypować w tworzeniu Miejskich Strategii Równych Szans. Konieczna dla rozwoju obywatelskości w przestrzeni miejskiej jest budowa nowej kultury miejskiej.

Warto zwrócić uwagę na opinie głoszone przez Andreasa Billerta na temat obowiązującej unijnej koncepcji rozwoju miast:

Decydującym czynnikiem zarządzania rozwojem miejskim, w myśl założeń unijnych, winien być sektor publiczny, opierający się w swych działaniach o budowanie systemów porozumień i współpracy między społecznością lokalną a gospodarką [dalej autor dostrzega istniejące sprzeczności pomiędzy koncepcjami w UE i w Polsce – A.W.]. Jednym z głównych powodów nieeuropejskiej, antyekologicznej i społecznej polityki rozwoju miast w Polsce, była ekscesywna implementacja neoliberalnych koncepcji transformacji społeczno-gospodarczej i polityczno-prawnej. Nie towarzyszył jej proces wspierania gospodarki lokalnej i budowania stabilnych i kapitałogennych form własności w miastach. Paradygmat polskiej wersji gospodarki neoliberalnej i paradygmat polityki unijnej rozwoju miejskiego są z sobą sprzeczne (Billert, 2010).

To właśnie Billert podkreśla, że bez rewitalizacji zaniedbanych zasobów miast trudno mówić o budowaniu kultury miejskiej. Nie chodzi jedynie o zmiany w infrastrukturze urbanistycznej. Taka rewitalizacja musi dotyczyć także odejścia od wizji: miasta-przedsiębiorstwa, mieszkania-towaru, mieszkańca-konsumenta. Być może, w przypadku Polski, rozwiązaniem są zmiany w polityce socjalnej państwa (Posłanie dr Andreasa Billerta, 2017). Droga, na której wspierane będą inicjatywy lokalne, idące w kierunku budowania stabilnych i kapitałogennych miejskich form

własności, co doprowadzi do zrównoważonego rozwoju miast, a także powiększy obszary partycypacji obywateli, zmieniając układ sił wpływających na władze lokalne.

Podsumowanie

1. Aktywność obywateli ma różny charakter. W przestrzeni miejskiej mamy do czynienia z odrodzeniem się aktywności miejskiej, działaniami na rzecz uczestnictwa mieszkańców w proces decydowania o kierunkach rozwoju miast.
2. Przejawem aktywności obywateli są m.in. ruchy miejskie, które możemy ulokować według teorii ruchów społecznych, jako odmianę nowych ruchów społecznych.
3. Ruchy miejskie mogą przyjmować różne formy działania wobec systemu politycznego – być apolityczne, mieć cechy upolitycznienia czy polityczności.
4. Budżety partycypacyjne są jednym z elementów zaspokajania celów społecznych, mogą także stanowić metodę zażegnania lub zahamowania kryzysów miejskich.
5. Ruchy miejskie mogą być poważnym aktorem kształtującym nowe relacje w strukturze społecznej i zarządzaniu miastem.
6. Upodmiotowienie obywateli miast może doprowadzić do wyodrębnienia się tożsamości i kultury miejskiej, przyczynić się do budowy społeczeństwa obywatelskiego.

Bibliografia

- 9 tez miejskich* (2011). Pobrane z: <http://kongresruchowmiejskich.pl/tezy-miejskie> (18.05.2017).
- Antoszewski, A., Herbut, R. (red.) (2003). *Leksykon politologii wraz z aneksem o: reformie samorządowej, wyborach do sejmu, prezydenckich oraz gabinetach rządowych*. Wrocław: Alfa 2.
- Arendt, H. (2000). *Kondycja ludzka*. Warszawa: Fundacja Aletheia.
- Barber, B.R. (2000). *Dżihad kontra McŚwiat*. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza.
- Biała Księga transportu. Plan utworzenia jednolitego europejskiego obszaru transportu – dążenie do osiągnięcia konkurencyjnego i zasobooszczędnego systemu transportu (2011). COM(2011) 144 wersja ostateczna z dnia 28 marca 2011 r. Luksemburg: Urząd Publikacji Unii Europejskiej.
- Billert, A. (2010). *Polityka rozwoju i rewitalizacja miast w Polsce, na tle standardów unijnych w zakresie planowania*. Pobrane z: www.urbanistyka.INFO (20.05.2017).
- Brzezczyński, K. (1998). Rewolucja w obronie wolności. Filozofia polityczna Hannah Arendt. *Opcje. Kwartalnik Kultura lny*, 1 (20), 92–96.
- Castells, M. (2013). *Sieci oburzenia i nadziei. Ruchy społeczne w erze Internetu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Celiński, A. (2015). *Czym jest radykalne miasto?* Pobrane z: <http://publica.pl/teksty/czym-jest-radykalne-miasto-51010.html> (22.05.2017).
- Ciszewski, P. (2012). Ruchy miejskie to fronty miejskie. *Res Publica Nowa*. Pobrane z: <http://publica.pl/teksty/ruchy-miejskie-to-fronty-miejskie-28774.html/3> (20.05.2017).
- Ciszewski, P. (2014). Ruchy miejskie to fronty miejskie. W: Ł. Bukowiecki, M. Obarska, X. Stańczyk (red.), *Miasto na żądanie. Aktywizm polityki miejskiej, doświadczenia*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Czapliński, J., Panek, T. (red.) (2013). *Diagnoza społeczna 2011. Warunki i jakość życia Polaków*. Warszawa: Rada Monitoringu Społecznego.
- Czapliński, J., Panek, T. (red.) (2015). *Diagnoza społeczna 2015. Warunki i jakość życia Polaków*. Warszawa: Rada Monitoringu Społecznego.
- Czym jest budżet obywatelski?* (2017). Pobrane z: https://budzet.krakow.pl/strona_glowna/207100,artykul,dokumenty_budzetu_obywatelskiego.html, (22.05.2017).

- Ekstowicz, B. (2015). Procesy i ruchy społeczne w świecie na przełomie XX i XXI wieku. *Civitas Homnibus*, 10, 49–50.
- Erbel, J. (2014). Ruchy miejskie jako nowa forma zaangażowania społecznego. *Władza sądzona*, 4, 37–47.
- Górski, R. (2007). *Bez państwa. Demokracja uczestnicząca w działaniu*. Kraków: Wydawnictwo „Korporacja Ha!art”.
- Habermas, J. (2005). *Faktyczność i obowiązywanie. Teoria dyskursu wobec zagadnień prawa i demokratycznego państwa prawnego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kantyka, Z. (2011). Ruchy społeczne jako podmioty polityki. W: S. Wróbel (red.), *Teoretyczne problemy ruchów społecznych i politycznych*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Grado.
- Karta Lipska nt. Zrównoważonych Miast Europejskich Projekt końcowy (stan 2 maj 2007). Pobrane z: http://www.sarp.org.pl/pliki/karta_lipska.pdf (19.05.2017).
- Kowalewski, M. (2013). Organizowanie miejskiego aktywizmu w Polsce: Kongres Ruchów Miejskich. *Przestrzeń Społeczna (Social Space)*, 3/2 (6), 1–26.
- Kowalewski, M. (2016). *Protest miejski. Przestrzenie tożsamości i praktyki niezadowolonych obywateli miast*. Kraków: Nomos.
- Krajowa Polityka Miejska 2023 (2015). Warszawa: Ministerstwo Rozwoju.
- Krzewinska, A. (2014). Miejski budżet partycypacyjny i współczesne ruchy społeczne. W: A. Wojtaszak (red.), *Studia nad współczesnymi ruchami społecznymi*. Szczecin: Volumina.pl.
- Kubicki, P. (2013). Polskie ruchy miejskie in statu nascendi. W: A. Maszkowska, K. Sztóp-Rytkowska (red.), *Partycypacja obywatelska – decyzje bliższe ludziom*. Białystok: Laboratorium Badań i Działań Społecznych „Scolab”.
- Kuciński, D. (2016). *Uwarunkowania powstania i rozwoju nowych ruchów społecznych*. Pobrane z: www.racjonalista.pl/pdf.php/s,6688 (26.05.2016).
- Łuczak, K. (2014). Apolityczność – polityczność – upolitycznienie. Rzecz o ruchach miejskich w Polsce. W: A. Wojtaszak (red.), *Studia nad współczesnymi ruchami społecznymi*. Szczecin: Volumina.pl.
- Matyja, R. (2016). Ile w Polsce powinno być miast. *Internetowy Miesięcznik Idei*, 7 (73), 1–5. Pobrane z: <https://www.nowakonfederacja.pl/wp-content/uploads/2016/07/NK-73-Matyja.pdf> (17.05.2017).
- McGuiryk, J. (2015). *Radykalne miasta. Przez Amerykę Łacińską w poszukiwaniu nowej architektury*. Warszawa: Fundacja Bęc Zmiana, Fundacja Res Publica.
- Mergler, L., Pobłocki, K., Wudarski, M. (2013). *Anty-Bezradnik przestrzenny: prawo do miasta w działaniu*. Warszawa: Fundacja Res Publica im. H. Rzeczkowskiego.
- Offe, C. (1995). Nowe ruchy społeczne. Przekraczanie granic polityki instytucjonalnej. W: J. Szczupaczyński (red.), *Władza i społeczeństwo. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*. T.I. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Paleczny, T. (2010). *Nowe ruchy społeczne*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- PKW. Wybory Samorządowe 2014 (2014). Pobrane z: http://samorzad2014.pkw.gov.pl/362_Rady_dzielnic (10.05.2017)
- PKW. Wybory Samorządowe 2014 (2014). Pobrane z: http://samorzad2014.pkw.gov.pl/359_Rady_gmin (19.05.2017).
- Porozumienie Ruchów Miejskich (2014). Pobrane z: <https://kongresruchowmiejskich.pl/porozumienie-ruchow-miejskich> (20.05.2017).
- Posłanie dr Andreasa Billerta* (2017). Pobrane z: <https://kongresruchowmiejskich.pl> (20.05.2017).
- Snopek, K. (2015). *Przedmowa*. W: J. McGuiryk, *Radykalne miasta. Przez Amerykę Łacińską w poszukiwaniu nowej architektury*. Warszawa: Fundacja Bęc Zmiana, Fundacja Res Publica.
- Stanowisko Walnego Zgromadzenia Związku Stowarzyszeń Kongres Ruchów Miejskich w sprawie poparcia dla Prezydentów Miast (2017). Pobrane z: <http://kongresruchowmiejskich.pl> (19.05.2017).
- Tezy miejskie 2015* (2015). Pobrane z: <https://kongresruchowmiejskich.pl> (20.05.2017).
- Touraine, A. (2011). *Mysleć inaczej*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Wieszczak, W., Wojciechowski, M. (2014). *Politycy w szatach społeczników*. Pobrane z: <http://wyborcza.pl/magazyn/1.40187.16476021> (10.05.2017).
- Wojnicka, K. (2012). Teorie nowych ruchów społecznych w badaniach nad ruchami mężczyzn we współczesnej Polsce – próba aplikacji. *Studia Humanistyczne AGH*, 11 (2), 107–120.
- Wróbel, S. (1994). *Artykulacja interesów w społecznościach lokalnych*. W: J. Wódz (red.), *Vie politique locale. Polityczne życie lokalne*. Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”.

